

בדיחות הדעת של חכמים

מים ראשונים: נושא שלא-מעטים נדרשו לו וניסו 'לפצח', הוא ההומור בספרות חז"ל: האם יש הומור בחז"ל? ואם כן, מה טיבו ומקורותיו? אנו נדרשים לנושא קצת שונה, שנראה שיש יותר סיכוי למצוא לו מקורות והוא בדיחות הדעת, היינו, רגעים ואירועים בהם הניחו חכמים לרגע את הנושאים והסוגיות שברומו של עולם ההלכה והאגדה בהם הם מתעסקים בכובד ראש, והרשו למשב רוח קליל יותר לחדור אל תוך בית המדרש. וגם בדיחות דעת בחיי המעשה, במפגשים חברתיים, מחוץ לכתלי בית המדרש.

מסכת שבת דף ל עמוד ב – לפתוח לימוד בשמחה

...¹ ללמדך שאין שכינה שורה, לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר: "ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' " (מלכים ב ג טו).² אמר רב יהודה: וכן לדבר הלכה.³ אמר רבא: וכן לחלום טוב. איני?⁴ והאמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מר - תכוונה, שנאמר: "שְׁפֹתַי שוֹשְׁנִים נְטֹפֹת מוֹר עֵבֶר" (שיר השירים ה יג) - אל תקרי: מור עובר, אלא: מר עובר;⁵ אל תקרי שוֹשְׁנִים אלא שְׁשׁוֹנִים! לא קשיא, הא - בְּרָבָהּ והא - בתלמיד.⁶ ואיבעית אימא: הא והא ברבא, ולא קשיא, הא - מקמי דְּלַפְתָּח, הא - לבתר דְּלַפְתָּח. כי הא דרבה, מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, ובדחי רבנן.⁷ לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא.⁸

פסיקתא דרב כהנא פיסקא יב - בחדש השלישי - פנים רבות ומגוונות

"אנכי ה' אלהיך" - א"ר חנינא בר פפא: נראה להם הקב"ה:⁹ פנים זעופות, פנים בינוניות, פנים מסבירות, פנים שוחקות. פנים זועמות למקרא, כשאדם מלמד את בנו תורה צריך ללמדו באימה. פנים בינוניות למשנה. פנים מסבירות לתלמוד. פנים שוחקות לאגדה. אמר להם הקב"ה: אף על פי שאתם רואין כל הדמויות הללו, אלא: "אנכי ה' אלהיך".¹⁰

¹ תחילת הסוגיה שם היא בדיון על ספר קהלת שבקשו חכמים לגנוז אותו משום ש"דבריו סותרים זה את זה". (ראו דברינו [בקשו חכמים לגנוז את ספר קהלת](#)). סוג מסוים של סתירות שם, הוא היחס לשמחה. פעם אומר ספר קהלת: "טוב כעס משחוק" ומנגד הוא אומר: "לשחוק אמרתי מהולל". פעם הוא אומר: "ושבחתני אני את השמחה", ומנגד: "ולשמחה מה זה עושה". הגמרא מציעה הסברים, כגון האבחנה בין שחוק על הצדיקים ושחוק על הרשעים בעולם הזה; וכמו כן האבחנה בין שמחה של מצוה ושמחה שאינה של מצוה. משם ההמשך לקטע שהבאנו.

² "ועשה הנחל הזה גבים גבים". דברי אלישע כשהציל את מחנה ישראל ויהודה מצמא במלחמתם באדום. ראו רמב"ם הלכות יסודי התורה ז ד: "כל הנביאים אין מתנבאין בכל עת שירצו אלא מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתבודדים, שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה ... בני הנביאים לפנינו בנבל ותוף וחליל וכינור והם מבקשים הנבואה".

³ רש"י שם: "לדבר הלכה - צריך לפתוח במילי דבדיחותא ברישא". רש"י מקדים קצת את מהלך הסוגיה שנראה בהמשך.

⁴ האמנם כך? לשון שאלה.

⁵ בפסוק דווקא כתוב מור בכתוב מלא עם וא"ו ועובר בכתוב חסר בלי וא"ו. אבל לדרשן אין בעיה לקחת את הוא"ו מתוך מור ולהעביר אותה למילה עובר. העיקר שהמור יהפוך למר. יש ללמוד תורה גם במרירות, ביראה ובצער אם נדרש.

⁶ הרב צריך לנהוג בשמחה ובפנים שוחקות כלפי התלמידים ואילו התלמידים צריכים לנהוג ביראת כבוד ובאימה. ורבי מצווה את רבן גמליאל בנו: "נהוג נשיאותך ברמים, זרוק מרה בתלמידים" (כתובות דף קג עמוד ב).

⁷ מה שנכון להשראת השכינה על נביא, נכון לחכם בבית המדרש. ראו רש"י שם: "ובדחי רבנן - נפתח לבם מחמת השמחה", שנהנו מהפתיחה בבדיחותא. ראו הנוסח בילקוט שמעוני מלכים ב רמז רכו: "כי הא דרבא מקמי דפתח בשמעתא, אמר להו לרבנן מילתא דבדיחותא כי היכי דליפתח ליביהו, לבסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא". האם כך גם נהג רש"י בבית מדרשו לפתוח במיחלתא דבדיחותא? האם חכם כלשהו היה פותח את שיעוריו בנגינה, כאלישע בנבואה?

⁸ ראו מקבילה בפסחים קיז ע"א ופירוש בית הבחירה (מאירי) שם: "מדרכי החכמים בתחילת משנתם לפתוח את ההלכות בדברי שמחה ומילי דבדיחותא ואחר כך להטיל אימה עד שלא יפסיקו משנתם בדברים בטלים. והוא שאמרו: רבא כי הוה פתח בשמעתא אמר מלי דבדיחותא ובדחי רבנן והדר פתח באימתא. ודרך הערה אמרו אין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק וקלות ראש ודברים בטלים אלא מתוך דבר שמחה". הסוגיה שם דנה בשירת הפסח (ראו דברינו [שירת הפסח](#) בחג הפסח) ובמזמורים שכתב דוד: "לדוד מזמור - מלמד ששרתה עליו שכינה ואחר כך אמר שירה. מזמור לדוד - מלמד שאמר שירה ואחר כך שרתה עליו שכינה". וההמשך הוא בדיוק כמו בגמרא שבת והסיום: "כי הא דרבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, ובדחו רבנן. ולבסוף יתיב באימתא, ופתח בשמעתא". האם בהשוואה עם שני המצבים של דוד יש מצב שהשירה ובדיחות הדעת תבוא גם במהלך הלימוד? הרי נאמר: "פיקודי ה' ישרים משמחי לב" ועל בסיס זה פסקו לא ללמוד בתשעה באב ובאבלות!

⁹ בשעת מתן תורה.

¹⁰ על בסיס דרשה זו, שעניינה האחדות בתוך ריבוי הפנים והקולות של מעמד הר סיני - בדומה לריבוי הקולות המתואר גם בשיר השירים רבה (ראו [קול אחד וקולות הרבה](#), [פנים בפנים דבר ה' עמכם](#)), נראה שאפשר להציע עוד אפשרות לסתירה בגמרא שבת

בראשית רבה נח ג, פרשת חיי שרה – ר' עקיבא מעורר את הציבור

רבי עקיבא היה יושב ודורש והצבור מתנמנם. ביקש לעוררם, אמר: מה ראתה אסתר שתמלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה? אלא, תבוא אסתר שהיתה בת בתה של שרה שחייתה מאה ועשרים ושבע שנים ותמלוך על מאה ועשרים ושבע מדינות.¹¹

מסכת ברכות דף ל עמוד ב – מגילה לרעה ומרעה לגילה

משנה: אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים. אפילו המלך שואל בשלומם לא ישיבנו, ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק.¹² **גמרא:** מנא הני מילי? אמר רבי אלעזר; דאמר קרא: "והיא מרת נפש ותתפלל על ה' " (חנה, שמואל א א יא) ... אמר רבי יוסי ברבי חנינא מהכא: "ואני ברב חסדך אבוא ביתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך" (תהלים ה ח) ... אמר רבי יהושע בן לוי מהכא: "השתחוה לה' בהדרת קדש" (תהלים כט ב) - אל תקרי בהדרת אלא בהדרת ... אלא אמר רב נחמן בר יצחק מהכא: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" (תהלים ב יא). מאי וגילו ברעדה? אמר רב אדא בר מתנא אמר רבה: במקום גילה שם תהא רעדה.¹³

אביי היה יושב לפני רבה, ראהו שהיה מבודח ביותר, אמר: "וגילו ברעדה" כתיב! אמר לו: אני מניח תפילין. רבי ירמיה היה יושב לפני רבי זירא, ראהו שהיה מבודח ביותר, אמר לו: "בכל עצב יהיה מותר" (משלי יד כג) כתיב! - אמר לו: אני מניח תפילין.¹⁴

מר בנו של רבינא עשה הילולה (חתונה) לבנו. ראה את החכמים שהיו מבודחים ביותר. הביא כוס יקרה שהיא שווה ארבע מאה זוזי, ושרב לפניהם והתעצבו. רב אשי עשה הילולה לבנו. ראה את החכמים שהיו מבודחים ביותר. הביא כוס של זכוכית לבנה ושרב לפניהם והתעצבו. אמרו לו חכמים לרב המנונא הקטן בהילולה של מר בנו של רבינא: ישיר לנו מר! - אמר להו: ווי לנו שנמות, ווי לנו שנמות!¹⁵ אמרו לו: אנחנו מה נענה אחרים? - אמר להם: היכן התורה והיכן המצוה שיגנו עלינו?¹⁶

מעלה ולפסוק בשיר השירים: "שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר". היינו, שמדובר בסוגי לימוד שונים: מקרא, משנה, תלמוד ואגדה, בסוג מסוים: מר ובסוג אחר: מור. בלימוד אגדה שכולה פנים שוחקות, אולי אין צורך לפתוח בבדיחותא, ואדרבא, צריך לשלב אימה וקצת מרירות בלימודה. הגמרא בת הממליצה לפתוח בבדיחות הדעת, מדברת על לימוד מקרא ומשנה (ותלמוד). עוד על "פנים שוחקות", ראו פירוש רש"י על הפסוק בברכת כהנים, במדבר ו כה: "יאר ה' פניו אליך - יראה לך פנים שוחקות, פנים צהובות". ובפירושו לפסוק בתהלים סז ב: "יאר פניו אתנו סלה - להראות פנים שוחקות לתת טל ומטר". נחזור לנושא בדיחות הדעת שנוזהה אותו להלן עם "פנים שוחקות".

¹¹ כך בדומה בשיר השירים רבה א: "רבי היה דורש ונתנמנם הציבור. ביקש לעורר, אמר: ילדה אישה אחת במצרים שישים ריבוא בכרס אחת". ראו מי שם קופץ ומגיב. הנה בדיחות דעת במהלך הדרשה ולא רק בתחילתה, אם רואה הדובר שהציבור מתחיל להירדם, הן בדרשה לציבור הרחב והן בלימוד חכמים בבית המדרש. ומדוע לא? מה יעשה כל מורה או מלמד, החל מהחידוד וכלה באוניברסיטה, אם הוא מרגיש שהתלמידים מתחילים לנקר? יצעק עליהם או יעוררם עם קצת הומור? ובמרוצת השנים עברה דרשה זו עצמה וגלגל 'הומוריסטי' מעניין. ראו ציטוטה באסתר רבה א ח בדומה למקור בבראשית רבה, אך במדרשים מאוחרים, שלבטח העתיקו מבראשית רבה (או מאסתר רבה), נעלמו ר' עקיבא והציבור המתנמנם, ואיתם הרוח הקלילה של המדרש, וקבלנו עוד דרשה רגילה. ראו ספרי דאגדתא על אסתר - מדרש פנים אחרים (בובר) נוסח ב פרשה א: "אמר ר' יהודה בן פזי משום אביו שאמר משום ר' שמואל בר נחמן: מה ראה לשלוט על שבע ועשרים ומאה מדינה? אלא אמר הקב"ה: הוא יטול את אסתר שהיא מבנות בנותיה של שרה שחייתה שבע ועשרים ומאה שנה, ותמלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה". הגדיל מכולם מדרש אגדה (בובר) בראשית פרק כג שהעביר את הדרשה לפרשת חיי שרה: "ויהיו חיי שרה וגו'. לכך נמנו שנותיה של שרה, להגיד כי בזכות שרה שחייתה מאה ועשרים ושבע שנה תמלך אסתר על ק"ז מדינות". לאן נעלמה בדיחות הדעת של ר' עקיבא?¹²

¹² כובד ראש הוא ללא ספק ההפך מבדיחות הדעת, אלא שכאן אנחנו דנים בתפילה ולא בלימוד תורה. ¹³ הרי לנו רעדה כנגד הכובד ראש הנדרש בתפילה שאולי שונה מבדיחות הדעת המותר בלימוד תורה. אבל מה פירוש "במקום גילה"? איזו גילה יש כאן? ראו מדרש תהלים (שומר טוב בובר) מזמור ק: "עבדו את ה' בשמחה. וכתוב אחד אומר עבדו את ה' ביראה (תהלים ב יא), אם בשמחה היאך ביראה, ואם ביראה היאך בשמחה? אמר ר' אייבו: כשתהא עומד בעולם, תהא שמח בתפילה ותתיירא מלפני הקב"ה. דבר אחר: בשמחה - יכול שלא ביראה? תלמוד לומר: ביראה". ובליקוט שמעוני תהלים רמז תרכג, השמחה היא עצם הזכות לעמוד ולהתפלל לפני הקב"ה: "בשעה שאדם עומד בתפילה יהא שמח שעובד לאלוה שאין כמותו בעולם". ראו גם פירוש אברבנאל מלכים ב פרק יז פסוק לב: "עבדו את השם ביראה וגילו ברעדה, לפי שהיראה הזאת תביא עמה הידיעה והשמחה". היראה תביא לשמחה והרעדה לגילה! כובד ראש בתפילה הוא כנגד קלות ראש, אבל לא כנגד שמחה וגילה.

¹⁴ הקושיה מהפסוק במשלי: "בכל עצב יהיה מותר" היא קצת התחכמות לשונית שכן שם ברור שהכוונה במילה "עצב" היא לעשייה - עיצוב בניגוד לדיבור, כפי שהפסוק משלים שם: "בְּכָל עֵצָב יִהְיֶה מוֹתֵר וְדָבָר שְׁפָתַי אֶךְ לְמַחְסוֹר". ראו פרשנים על הפסוק: מצודות, אלשיך, רלב"ג. אבל חז"ל דרשו במקומות רבים שעצב כאן הוא צער, לשון עצבות. כך או כך, כוחם של התפילין, בפרט בימים בהם הלכו עם התפילין כל היום, כנראה גם בשעת לימוד תורה, הוא שהם מגינות מפני בדיחות יתירה. האם נוכל להבין מכאן גם ההפך, שמי שיש עליו תפילין בפרט כל היום, מותר לו להיות גם בבדיחות דעת לעתים?

¹⁵ שחינו הם בני חלוף ויום אחד נמות. השווה עם קריאות החוגגים בשמחת בית השואבה "על זקנותנו ועל ילדותינו".

¹⁶ כאן כבר לא לימוד תורה ולא תפילה, אלא הילולה. הילולה של מצווה (חתונה) בה מן הסתם אמרו חכמים דברי תורה ושיחה בענייני עולם חסובים ("אמר רבי זעירא אפילו שיחתן של בני ארץ ישראל תורה היא", ויקרא רבה לד ז, "שיחו - אלו בעלי תלמוד,

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה, שנאמר: "אז ימלא שחוק פינו ולשונונו רנה", אימתי - בזמן ש"יאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה". אמרו עליו על ריש לקיש, שמימינו לא מלא שחוק פיו בעולם הזה מכי שמעה מרבי יוחנן רביה.¹⁷

ספר הלכות גדולות סימן יח - הלכות תשעה באב ותעניות

ולא מיבעיא תשעה באב גופיה דאסיר, אלא מריש ירחא דאב נמי, מיתבעי לשנויי בבדיחותא, דתנן (תענית כו ב) משנכנס אב ממעטין בשמחה.¹⁸

חזקוני דברים פרק א פסוק ו - בפרידה מהר חורב

ה' דבר אלינו בחורב - פתח להו הכא כדי לקרובי דעתייהו במילי דבדיחותא.¹⁹

מסכת בבא קמא דף יז עמוד ב - תגיד אתה²⁰

משנה: כיצד הרגל מועדת? לשבר בדרך הילוכה. הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר ... כיצד השן מועדת? לאכול את הראוי לה. הבהמה מועדת לאכול פירות וירקות וכו'.

גמרא: א"ל רבינא לרבא: היינו רגל היינו בהמה! א"ל: תנא אבות וקתני תולדות. אלא מעתה, סיפא דקתני: השן מועדת, הבהמה מועדת, מאי אבות ומאי תולדות איכא? הוה קמהדר ליה בבדיחותא, וא"ל: אנא שנאי חדא ואת שני חדא.²¹

שכל שיחתן דברי תורה, עירובין נד ע"ב), אבל כאן הילולה ממש, עד שראה בעל השמחה מקום לעצור את בדיחות הדעת ולשבור כוס יקרה. ספק מעין "כפרה" (ראו הביטוי: "לטובתי נשברה רגל פרת", ויקרא רבה ה ד), ספק "זכר לחורבן". השוו עם אמתו של רבי ששברה כד מראש הגג והפסיקה את תפילת התלמידים שתלתה את רבי הגוסס בין שמים לארץ (כתובות קד ע"א).

¹⁷ רבו העוסקים באיסור זה למלא שחוק פיו בעולם הזה אם זו מידת חסידות (שהרי קודם לכן איך נהג ריש לקיש?), אם הדבר קשור בחורבן בית המקדש (ובזמן שבית המקדש היה קיים היה מותר), כפי שמשמע מפשט הסוגיה, או שהאיסור הוא בעולם הזה בכלל ורק בעולם הבא יותר לשחוק (מה שתלוי בפירוש הביטוי "העולם הזה" כאן) ועוד. הגדילו לעשות מי שחברו איסור שחוק זה למאמר הגמרא בסוטה מח ע"א: "אמר רב: אודנא דשמעא זמרא תעקר. אמר רבא: זמרא בביתא חורבא בסיפא", אלא שהיא הנותנת, שם מדובר על זמר בבתי משתאות כפי שהמשנה מציינת בסוף מסכת סוטה וכפי שעולה מההיתר של רב הונא בגמרא שם לספנים ולנוהגי הבקר לשיר שהוא כחלק מעבודתם. כאן הוא עניין בפני עצמו ונראה שהדעות השונות שמתייחסות אליו משקפות תקופות שונות ומצבים שונים של עם ישראל וחכמיו באורך שנות הגלות. אם נחזור לפשט הגמרא נראה שברחנו מרחק רב מהגילה של התפילה ומבדיחות הדעת שמרחיבה דעתו של אדם בלימוד התורה. איסור שחוק בעולם הזה הוא עניין אחר. אך לא כולם מסכימים ויש שמקשרים איסור השחוק בעולם עם הגמרא בשבת בה פתחנו המיעצת לפתוח את הלימוד בבדיחותא ורואים בכך סתירה. הרוצה להרחיב עוד בנושא זה, יעיין בפירוש דף על הדף על הגמרא בשבת הנ"ל שמביא מחד גיסא את גישתו המאד מחמירה של פני יהושע ומנגד את גישתו הנוחה של בעל התניא. ועד כאן בעניין זה.

¹⁸ חזרנו לגמרא שבת, למקור שהוא קרוב יותר לתקופת התלמוד, הספר הלכות גדולות לרב שמעון קייא, מאה תשיעית, העיר בצרה בבבל. במסגרת ההלכה הכללית "משנכנס אב ממעטין בשמחה" (תענית פרק ד משנה ו), בא בעל הלכות גדולות ואומר שגם את הבדיחותא, ובכללה הבדיחותא של פתיחה בלימוד מן הסתם, יש למעט. לא להפסיק לגמרי, רק למעט. כמעט כאמרה החסידית: "משנכנס אב, ממעטין - בשמחה" - גם את מה שממעטין, יהיה בשמחה. (הכל תלוי איפה שמים את הפסיק במשפט). המילה "לשנוני" כאן היא מן הסתם במשמעות של שינוי - "לשנוני", אבל אפשר אולי גם להבינה במשמעות של "לשנוני" מלשון משנה - לשנונות במיעוט בדיחות הדעת. ראו אגב איך התגלגל קטע זה גם לסידור רש"י סימן תיא: "ולא מבעיא ט' באב גופיה דאסור, אלא מריש ירחא נמי לא מתבעי ליה לשנויי בבדיחותא, דתנן משנכנס אב ממעטין בשמחה". את המילה "לא" צריך כנראה למחוק. כך או כך, מכלל לאו (משנכנס אב) אתה שומע הן לשאר השנה. ומי שאינו שוחק על השנה, היאך ימעט כשנכנס אב?

¹⁹ מה כאן "מילתא דבדיחותא" בפתיחה של משה בתחילת ספר דברים? אפשר שהכוונה כאן למילי דפתיחתא, היינו לדברים כלליים שבהם משה פותח את ספר דברים. בספר זה נפרד משה מהעם ויש בו מצוות הרבה, חלקן מחודשות שלא נזכרו בארבעה החומשים הקודמים, ויש בו תוכחות קשות ועוד, לפיכך בוחר משה לפתוח בסקירה היסטורית קצרה. ראו הפסוק בשלמותו והמשך הדברים שם: "ה' אֱלֹהֵינו דָּבָר אֱלֵינוּ בְּחֶרֶב לְאֹמֶר רַב לָכֶם שָׁבַת בְּהָר הַזֶּה: פָּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבְאוּ הָרָא מִיָּמֵינוּ וְאֵל כָּל שְׁכֵנֵינוּ וְכו' ". ראו גם דברי רש"י המבוססים על מדרש ספרי דברים פיסקא ה, אשר יכולים להסביר את פירוש חזקוני, מה גם שחזקוני פעמים רבות מרחיב ומסביר את רש"י: "אמר להם: שכר הוא לכם ושיבתכם בהר הזה. עשיתם לכם את המשכן עשיתם לכם את השולחן עשיתם לכם את המנורה. דבר אחר: הניה היא לכם ושיבתכם בהר הזה קבלתם עליכם את התורה מניתם עליכם שבעים זקנים מניתם עליכם שרי אלפים ושרי מאות ושרי חמשים ושרי עשרות. הניה גדולה היא לכם ושיבתכם בהר הזה". משה פותח את ספר דברים בדברי פיוס לעם. לאחר מכן יבואו גם הדברים באימה ובתוכחה. ואם אחרי הכל נתעקש על מילי דבדיחותא במסע מהר ה' לארץ, אזי אולי הכוונה לביטוי "כתינוק הבורח מבית הספר" ראו במדרש ספרי (רמב"ן במדבר י לה), מובא בדברינו [והי בניסוע הארון](#).

²⁰ אנחנו עוברים לבדיחות הדעת במהלך הלימוד והדיון בבית המדרש. האם יש בדיחות דעת מעבר לפתיחה, גם במהלך הלימוד והדיון בבית המדרש? להפסיק ממשנתו ולמר מה יפה אילן זה - לא ולא (אגות ג ז), ולמילתא דבדיחותא כן?

²¹ רבינא ורבא יושבים ולומדים את דיני אבות נזיקין בתחילת פרק שני של מסכת בבא קמא. רבינא שואל את רבא מה ההבדל בין "רגל" ובין "בהמה" והלה עונה לו: זו אב נזיקין וזו תולדה. ממשיך רבינא ומקשה מהמשנה הסמוכה הדנה באב נזיקין שן ושוב גם בבהמה. עונה לו רבא בבדיחותא: אני תרצתי משנה אחת, כעת אתה תתיר את המשנה השנייה. יש כאן ללא ספק בדיחות דעת במובן של הכנסת רוח קצת יותר קלה ונעימה לשיח ההלכתי, אבל אולי גם בדיחות דעת במובן של הרחבה וצמצום. רבא מצמצם את דעתו - לא כל התשובות יבואו ממני, ומרחיב דרך לפני רבינא שישמע את דעתו שלו. רבא לא סתם מתחמק ממתן תשובה. לימוד בחברותא ובהרחבותא פירושו שפעם זה שואל וזה עונה ופעם ההפך. ואולי גם הבחין רבא שיש לרבינא בעצם תשובה משלו והוא מבקש להשמיע אותה.

מסכת עירובין דף מז עמוד ב – המים זורמים בחיור

תני רבי חייא: חרם שבין תחומי שבת - צריך מחיצה של ברזל להפסיקו.²² מחיך עליה רבי יוסי ברבי חנינא. מאי טעמא קא מחיך? אילמא משום דתני לה כרבי יוחנן בן נורי לחומרא, ואיהו סבירא ליה כרבנן לקולא? ומשום דסבר לקולא, מאן דתני לחומרא מחיך עלה? אלא משום דתניא: נהרות המושכן ומעיינות הנובעין - הרי הן כרגלי כל אדם.²³

מסכת עירובין דף כט עמוד א – הרחבת דעת

אמר רבא: הריני כבן עזאי בשוקי טבריה.²⁴

בבא מציעא דף נט עמוד ב – הקב"ה מחיך בתנורו של עכנאי

אשכחיה רבי נתן לאלהיו, אמר ליה: מאי עבד קודשא בריך הוא בהחיא שעתא? - אמר ליה: קא חיך ואמר נצחוני בני, נצחוני בני.²⁵

מסכת בבא בתרא דף ט עמוד ב – מטרחא לבדיחות ולזעקה

בעא מיניה רב אחדבוי בר אמי מרב ששת: מנין למצורע בימי ספורו שמטמא אדם? אמר לו: הואיל ומטמא בגדים מטמא אדם. א"ל: דילמא טומאה בחבורים שאני... אמר ליה: ואלא שרץ דמטמא אדם מנלן? לאו משום דמטמא בגדים!...²⁶ אהדר ליה בבדיחותא. חלש דעתיה דרב ששת, אישתיק רב אחדבוי בר אמי ואתיק ר תלמודיה.²⁷ אתיא אימיה וקא בכיא קמיה, צווחה צווחה ולא אשגח בה. אמרה ליה: חזי להני חדיי דמצית מינייהו! בעא רחמי עליה ואיתסי.²⁸

²² חרם היא תעלת מים (ולהלכה גם כל מקווה מים אחר) שחלקו נמצא בתחום שבת של צד אחד וחלקו האחר בתחום שבת של הצד האחר. איך נוודא שכששואבים מים מצד אחד אין הם נמשכים ובאים מהצד השני ועוברים את התחום? ההצעה של רבי חייא היא לבנות מחיצה של ברזל באמצע התעלה בגבול המדויק שבין שני הצדדים.

²³ רבי יוסי ברבי חנינא לא מסתיר את חיוכו (גיחוכו?) לנוכח הצעתו של רבי חייא והגמרא נכנסת לדיון מדוע חיך. הדיון אגב הוא רציני ביותר. גם אם סבור רבי יוסי ברבי חנינא שהצעתו של רבי חייא היא חומרא יתירה, אין זו סיבה, אומרת הגמרא, לחיך עליה. התשובה היא שהחיוך של רבי יוסי היה משום שהצעתו של רבי חייא איננה מציאותית, מים תמיד יזרמו מצד לצד ואי אפשר לעצור בעדם. טבעם של המים להימשך ע"י בני האדם להיכן שמושכים (שואבים) אותם ולפיכך: "הרי הם כרגלי כל אדם". ראו שיש המשך לדיון הזה בגמרא, משמע האמוראים שדנו בעניין דנו בו בכובד ראש, אבל המסקנה הסופית שטבעם של מים ליזול ולעבור בקלות ממקום למקום, מסקנה זו לא השתנתה, ומספיק מחיצה סמלית של קנים אפילו אם איננה מגיעה עד תחתית התעלה. "קל הוא שהתירו חכמים במים", מסיימת שם הסוגיה. ועכ"פ, את החיוך של רבי יוסי על חומרתו של רבי חייא לא מחקו עורכי התלמוד והשאירו לנו להרהר בדבר.

²⁴ מפרש רש"י: "הריני כבן עזאי בשוקי טבריה - יומא בדיחא הוה ליה לרבא, ואמר להו לתלמידיו: השתא צילי דעתאי (צלולה דעת), והריני מזומן להשיב בחריפות לכל מי שישאלני כבן עזאי, שהיה דורש בשוקי טבריה, ולא היה בימיו עוקר הרים כמותר". בדיחות הדעת כאן היא במובן של הרחבת הדעת, אדם שמרגיש שיש לו יום טוב שרוחו ודעתו צלולים עליו, עד שהוא רואה עצמו כמו בן עזאי בשוק של טבריה ומעמיד את עצמו לכל שאלה שישאל אותו כל אדם בשוק. גם בן הפלוגתא של רבא, אב"י, לא נשאר חייב, ומצאנו בשלושה מקומות ב"ס: "אמר אב"י: הריני כבן עזאי בשוקי טבריה!" סוטה מה ע"א, קידושין כ ע"א, ערכין ל ע"ב. והרי לנו בדיחות הדעת שנמשכה מבית המדרש החוצה, נכון יותר שבזכות בדיחות הדעת יצא בית המדרש לשוק! ראו אגב העימות בין רבי ורבי חייא לגבי לימוד בשוק, מסכת מועד קטן דף טז א-ב.

²⁵ הדוגמא אולי החזקה ביותר של חיוך בבית המדרש היא במחלוקת תנורו של עכנאי, בה כפו החכמים את דעתם כנגד ר' אליעזר בן הורקנוס ולא נכנעו לכל המופתים וההוכחות הפלאיים שהביא מהטבע ומהשמיים שההלכה כמותו וקבעו: "לא בשמיים היא". פוגש ר' נתן את אליהו ושואל אותו: מה עשה הקב"ה שם בשמיים, בזמן הדיון הלוהט ובעת שקבעו חכמים שההלכה לא נקבעת בשמיים? עונה לו אליהו: הקב"ה חיך ואמר: נצחוני בני, נצחוני בני. אלא שבאמת יש להבדיל בין בדיחות הדעת ובין חיוך. בבית המדרש למטה, במחלוקת הקשות בין החכמים, לא היו תמיד חיוכים וכנראה גם לא בדיחות הדעת. ראו דברינו [שועל עקרב, נחש וגחלי אש](#). מחלוקת תנורו של עכנאי הסתיימה באופן קשה מאד: בנידוי של ר' אליעזר ובמותו של רבן גמליאל גיסו. ראו דברינו [תנורו של עכנאי](#) בפרשת בהר והקשר לאונאת דברים. אולי להטו שם הרוחות כי שכחו שם החכמים לפתוח את הדיון בבדיחות הדעת?

²⁶ רב אחדבוי שואל את רב ששת שאלה: מנין לנו שמצורע מטמא אדם בימי ספירת שבעת ימי הטהרה שלו? תחילה עונה לו רבששת ברצינות, אך בהמשך, על כל תשובה של רב ששת מוסיף הרב אחדבוי לשאול שאלות. נראה שרב אחדבוי בא עם תשובה ודעה משלו יותר מאשר עם שאלה 'נקה' והדיון לא נגמר.

²⁷ בשלב מסוים רב אחדבוי גם עונה בבדיחות הדעת לרב ששת ואפילו מלגלג על כך שאינו מצטט פסוק כהלכתו. ראו פירוש רש"י שם: "הוה קמהדר ליה - רב אחדבוי לרב ששת בבדיחותא לפי שהיה רב ששת נכשל בתשובותיו". חלשה דעתו של רב ששת מכל הדיאלוג הזה, הרגיש בכך רב אחדבוי והשתתק. ומהקפדה זו של רב ששת גם שכח רב אחדבוי את תלמודו.

²⁸ הנה לפנינו דוגמא שלילית כיצד בדיחותא בבית המדרש הביאה לחולשת הדעת (ההפך מהרחבת הדעת) ולהקפדה קשה של רב ששת על רב אחדבוי בר אמי (שהטריח בקושיותיו) עד שהלה שכח את תלמודו. המוצא למצב קשה זה היה רק בהתערבות מבחוץ, כאשר אמו של רב אחדבוי, שהייתה גם המינקת של רב ששת כשהיה תינוק, התפרצה לבית המדרש, וכאשר גם צווחותיה (תחינותיה) לרב ששת לא הועילו, חשפה את שדיה ואמרה לו: ראה אלה שינקת מהם! רק אז ביקש רב ששת רחמים על רב אחדבוי והלה חזר לתלמודו. ומאז כינו את רב אחדבוי: "הצעיר המשבש אורחות אימו", על שגרם לה לעשות מה שעשתה. נראה שיש כאן סיפור "גרסה דינקותא" מאד לא שגרת. צריך היה להזכיר לחכמים את ינקותם על מנת שיחדלו מבדיחות והקפדה שאינם במקומם ויחזרו

מסכת שבת דף עז עמוד ב – כאשר דעתו של רב יהודה בדוחה²⁹

רבי זירא מצא את רב יהודה שהיה עומד על פתח בית חמיו וראהו שהייתה דעתו בדוחה, ואם היה שואל ממנו כל חללי עולם היה עונה לו.³⁰ אמר לו: מה טעם עיזים הולכות בראש ואחריהן הכבשים? אמר ליה: כברייתו של עולם, שבתחילה חושך ואח"כ אור.³¹ מאי טעמא אלו מכוסות ואלו גלויות?³² – אלו שאנו מתכסים מהם – מכוסות, ואלו שאין אנו מתכסים מהם – גלויות.³³ מה טעם הגמל זנבו קצר? – משום שהוא אוכל קוצים. ומה טעם זנבו של השור ארוך? – משום שהוא חי באחו וצריך לגרש את הזבובים.³⁴

מסכת תענית דף כב עמוד א – צמד המשמחים

...³⁵ אדהכי והכי באו שניים אחרים. אמר לו: אלה, גם כן בני עולם הבא הם. הלך אליהם ואמר להם: מה מעשיכם? – אמרו לו: אנשים בדחנים (שמחים) אנחנו ומשמחים את העצובים. גם כן, כאשר אנחנו רואים שניים שיש ביניהם קטטה (תיגרה) – אנו טורחים ועושים ביניהם שלום.³⁶

מסכת נדרים דף נ עמוד ב – נא לא לבדח את רבי

יום שהיה רבי מחייך (צוחק) בו, באה פורענות לעולם. אמר לו (רבי) לבר קפרא: אל תבדח אותי ואתן לך ארבעים סאה חיטים.³⁷

לגרסה. לאמרת החכמים בשמחת בית השואבה, סוכה נג ע"א: "אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו - חסידים ואנשי מעשה, או: אשרי זקנותנו שכפרה את ילדותנו - אלו בעלי תשובה", אפשר אולי להוסיף: אשרי ינקותנו שהצילה את תלמודנו וכפרה על הקפדתנו. והדברים חוזרים גם לגמרא ברכות דף ל לעיל: "אמרו לו: אנחנו מה נענה אחרך? – אמר להם: היכן התורה והיכן המצוה שיגנו עלינו?". היכן באמת התורה שצריכה להגן על לומדיה? אולי גם כאן לא קיימו החכמים את עצתו של רבה לפתוח בבדיחות הדעת והדיון נעשה מור מר ונוקשה.

²⁹ אנחנו יוצאים מבית המדרש ומחפשים את בדיחות הדעת במציאות החיים הציבורית והכללית. את בן עזאי בשוק טבריה, כבר ראינו לעיל.

³⁰ אגב דיון בהלכות הוצאה בשבת, מספרת הגמרא על "חללי עלמא", היינו יצורים ותופעות טבע בעולם: "אמר רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה. ברא שבלול לכתית, ברא זבוב - לצרעה, יתוש - לנחש, ונחש - לחפית, וסממית - לעקרב ... תנו רבנן: חמישה אימות הן, אימת חלש על גבור: אימת מפגיע על ארי, אימת יתוש על הפיל, אימת סממית על העקרב, אימת סנונית על הנשר, אימת כילבית על לויתן. אמר רב יהודה אמר רב: מאי קרא - הפקליג שד על עץ (עמוס ה ט). ועדיין, צריך להבין מה משמעות הביטוי "חללי עלמא" – חלל העולם (עולם ומלואו?). ראו מקבילה בגמרא סנהדרין עז ע"א דבריו של רבא שאמר שאין אמת בעולם, עד שאמרו לו על "ההוא מרבנן ורב טבות שמיה" שגם אם יתנו לו אל כל חללו של עולם, לא ישנה מדיבורו. וצריך עוד עיון בביטוי זה.

³¹ שהעצים שהן בד"כ שחורות, מסמלות את החושך, והכבשים שהן בד"כ לבנות מסמלות את האור. נראה שתשובת רב יהודה כאן היא מעין בדיחות דעת ולא נאמרה ברצינות גמורה. נושא החושך, האם נברא ואימתי, בדומה לתוהו ובוהו הוא נושא שנזכר בחז"ל, בעיקר בהקשר לוויכוחים עם פילוסופים ומינים. ראו בראשית רבה א ט: "פילסופי אחד שאל את רבן גמליאל, אמר ליה: צייר גדול הוא אלהיכם, אלא שמצא סממנים טובים שסייעו אותו תוהו, ובוהו, וחושך, ורוח, ומים, ותהומות". ורבן גמליאל עונה לו מהפסוק בישיעיהו מה ז: "יוצר אור ובורא חושך". האם שכח רב יהודה פסוק זה בישיעיהו?

³² שלכבשים יש אליה שמכסה את אחוריה ולעזים אין.

³³ שמצמר הכבשים אנחנו עושים כסות ולא מצמר העזים.

³⁴ וכך הוא ממשיך בשאלות טבע רבות נוספות על קרני החבב הרכות, על עפעפי התרנגולים, על שמות של צמחים, חפצים שונים, מיני לבוש וכו', שכל אלה כבר שאלות מתחום השפה והפילולוגיה. עד שהוא מגיע לשאלה: למה קוראים לסוּדָר בשם זה? והתשובה: "סוד ה' ליראיו". (השוו סוגיה זו עם השאלות ששאל אדם אחד את הלל בכוונה להכעיסו: אבות דרבי נתן נוסח ב פרק כט: "מעשה באחד שבא להכעיס הלל הזקן. המתין לו עד שישן התחיל דופק ואומר מי כאן הלל ... שאלה יש לי לשאול ... מפני מה זנבה של פרה ארוך ושל חמור קצר ... א"ל שאלה גדולה שאלת ... א"ל יש לך שאלה אחרת? א"ל לאו. עמד והלך לו. עלה וישן לו. כיון שישן התחיל דופק ואמר מי כאן הלל ... עמד ופתח לו נתעטף וישב לו. א"ל אמור שאלתך ... א"ל מפני מה ראשיהם של בבליים ארוכים ושל בני מדינה זו מגולגלים וכו'"). באמת, קשה קצת להבין סוגיה זו אם בדיחות הדעת כאן היא 'הרחבת' הדעת – חקר העולם שמסביב והשפה שבה אנחנו מתארים אותו, או שבאמת זו בדיחות הדעת של מי שיצא קצת לפוש מבית המדרש ומשתעשע בחידודי לשון ר"מדע".

³⁵ ראו שם בתחילת הסוגיה שרבי ברוקא חוזא יוצא לשוק בלוויית אליהו והם מסתכלים על האנשים, ורבי ברוקא שואל את אליהו אם הוא רואה אנשים שהם בני העולם הבא, והתשובה היא לא. עד שהם נתקלים באיש משונה שהיה נעול נעליים שחורות והולך בלי ציצית ואליהו אומר לו שזה האיש הוא בן העולם הבא. ראו הסיפור שם. ואז מגיעים גם שני האנשים שלהלן.

³⁶ והרי כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא? שואלים הפרשנים, ומה מיוחד באנשים אלה? התשובה: שהם מזומנים מיד לעולם הבא, בלי שום פקפוק, שקילה או בחינה של מעשיהם הטובים כנגד הרעים. כמו שנאמר במקומות רבים: "הרי זה מזומן לעולם הבא". ואפשר שגם שם הם ממשיכים לבדח את בני העולם הבא, בפרט אלה שלומדים תורה כל היום, ומזכירים לפתוח במילתא דבדיחותא. מעניין במיוחד אם יפגשו שם את רבה, ר' עקיבא, ר' זירא, אבין, רבי יוחנן, ר' שמעון בר יוחאי ועוד חכמים שהזכנו לעיל.

³⁷ ראו שם על יחסי רבי ובר קפרא החל מההילולה שעשה רבי ולא הזמין את בר קפרא וכלה בדברים מוזרים שעשה בר קפרא לרבי שציערו אותו מאד. חז"ל נתנו מקום לבדיחות הדעת, אבל בה בעת סברו שמי שסובל מייסורים מכפר בכך לא רק על עצמו אלא גם על חטאי הציבור, בפרט אדם חשוב כמו רבי יהודה הנשיא. לפיכך, אין לבדח מי שסובל מייסורים, דבר שרק יכול להכביד עליו ולפגוע בציבור. ראו גם בעניין זה גם מדרש בראשית רבה צו ה, פרשת ויחי, על כאבי השיניים של רבי שבזכותם "לא מתה חיה ולא הפילה אשה עוברא בארץ ישראל". בדיחות הדעת מצויה או לא מצויה גם ביחסי גבר ואשה שלא תמיד דעתם לכך. ראו גמרא נדרים צא ע"ב: "ההיא איתתא דלא הוה בדיחא דעתה בהדי גברא".

מסכת בבא קמא דף קיז עמוד א – ר' יוחנן חושש שצוחקים עליו

רבי יוחנן אדם זקן היה והיו גביני עיניו סרוחים.³⁸ אמר להם: הגביהו לי את עיני ואראה (את האדם הגדול הזה). הרימו לו את גביניו במכחול של כסף, ראה אותו ששפתיו פרודות.³⁹ סבר ר' יוחנן שהוא צוחק עליו. חלשה דעתו ומת רב כהנא.⁴⁰ למחר אמר להם רבי יוחנן לרבנן: ראיתם לבבלי איך הוא עושה? אמרו לו: דרכו כך.⁴¹

אסתר רבה פרשה ט סימן ב – על איזה עץ תלו את המן?

מאיזה עצים היה אותו העץ?⁴² אמרו חכמים: בשעה שבא להכינו, קרא הקב"ה לכל עצי בראשית: מי יתן עצמו ויתלה רשע זה עליו? תאנה אמרה: אני אתן את עצמי ... גפן אמרה: אני אתן את עצמי ... רמון אמר: אני אתן את עצמי ...⁴³ באותה שעה אמר הקוף לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, אני שאין לי על מה לתלות, אתן את עצמי ויתלה טמא זה. שאני נקרא שמי קוף והוא קוף מכאבי - ונאה שיתלה קוף על קוף.⁴⁴

מחלקי המים

מים אחרונים: שמעתי בשם תלמידים של הרב עמיטל זצ"ל שאהב לומר פעם: מי אמר שאין הומור בחז"ל?! הרי הם שאמרו: "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" – אין לך הומור גדול מזה ...

³⁸ סבל ממחלת צניחת עפעפיים ויש אומרים שמכאן הביטוי "טול קורה מבין עיניך".

³⁹ שפתיו של רב כהנא שהיה לו מום בשפתיו ור' יוחנן חשב שהוא מגחך עליו.

⁴⁰ כתוצאה מהקפדתו של ר' יוחנן.

⁴¹ חזרנו לבית המדרש ולחיובים – צחוקים של חכמים, או חשד לצחוק, שסופם לעתים חולשת הדעת ולא בדיחות או הרחבת הדעת. בדומה לרב ששת לעיל. כאן מדובר בעימות בין ר' יוחנן ראש בית המדרש בטבריה בדור האמוראים השני-שלישי ובין רב כהנא שעלה מבבל. ר' יוחנן טועה לחשוב שרב כהנא צוחק עליו ושוב "חלשה דעתו" והסתיים הדבר במוות. ראו דברינו [ר' יוחנן קפדן היה](#) במיוחדים שם הרחבנו באירוע זה ובהקשר הרחב של קפדנותו של ר' יוחנן. ראו לעומת זאת הסיפור בגמרא מועד קטן יז ע"א, עליו עמדנו בדברינו [שפתי כהן ישמרו דעת](#) בפרשת תצוה, על רב יהודה שלא נשא פנים לתלמיד חכם שסרח ונידה אותו. וכשראה אותו המנודה מחיך, אמר לו: "לא דיך שניידת את אותו האיש, אלא שאתה גם צוחק עלי?", ורב יהודה עונה לו: "לא עליך אני צוחק, אלא שכאשר אני הולך לעולם ההוא, שמח אני שאפילו לאדם גדול כמוך לא החנפתי". סוף דבר שמה שמתחיל בבדיחות דעת קלילה בפתחת בית המדרש, ונמשך בדרשות כגון זו של ר' עקיבא בתוך בית המדרש ושל רבא בשוק ושל הקב"ה בשמים, נגמר לעתים גם בחולשת הדעת, בנידוי ובמוות. מכאן אולי ההקפדה של הדורות המאוחרים שלא להכניס בדיחות הדעת לבית המדרש; ואולי אדרבא, יש להכניס רוח קלילה ובהירות רבה כמובן – רוח נעימה שתמנע את הקפדנות וחולשת הדעת.

⁴² שעליו תלו את המן.

⁴³ וכך גם אגוז, אתרוג, הדס (!), זית, תפוח ועוד ועוד.

⁴⁴ ואיך לא נסיים בפורים? במדרש על הקוף עליו ייתלה קוצץ בין קוצץ! ראו דברינו [על איזה עץ תלו את המן?](#) בפורים. ואם בפורים עסקינו, הנה תוספת בדיחות דעת שתרם לנו גיסנו ה"ה משה מיה, הסיפור בירושלמי מגילה פרק א הלכה ד על ר' יהודה הנשיא ששלח לרבי הושעיה (שהיה עני) בפורים בתחילה מנת בשר עם לוג יין והלה אמר לו: "קיימת בנו: ומתנות לאביונים". חזר ושלח לו עוגה וחבית יין והלה השיב לו: "קיימת בנו: ומשלוח מנות איש לרעהו". ראו גלגול סיפור זה לתלמוד הבבלי מגילה ז ע"א, שלדעת משה מיה לא הבין את ההומור שבסיפור הירושלמי והתייחס אליו בכל הרצינות.